

УДК 159.9.018+159.91

Лінецька Ольга Олександрівна

аспірантка кафедри соціальної та прикладної психології

ОНУ імені І. І. Мечникова

e-mail: daimon-mara@mail.ru

ORCID 0000-0002-8774-1113

МЕНТАЛЬНА СТРУКТУРА ЕТНІЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦІВ (НА ПРИКЛАДІ СТУДЕНТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

В статті подається ментальна структура етнічної картини світу, яка включає в себе етнічні константи, ціннісні доміанти та етнічну ідентичність. Актуалізація картини світу українців здійснюється шляхом проведення візуального асоціативного експерименту. Змісти етнічної картини світу українців були представлені у вигляді категорій. Аналіз категорій картини світу дозволив виділити категорію факти національної гордості.

Ключові слова: ментальність, етнічна картина світу, етнічні константи, етнознаки, етнічна ідентичність.

Постановка проблеми. В умовах сучасних трансформаційних змін в суспільстві виникає потреба збереження етнічної ідентичності молоді. Однак ментальна структура етнічної картини світу є ще недостатньо дослідженою.

Мета дослідження: реконструкція ментальної структури картини світу українців.

Фундаментом для дослідження ментальної структури етнічної картини світу виступають напрацювання представників школи Анналів (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф, П. С. Гуревич, О. І. Шульман). Ментальність за П. С. Гуревичем та О. І. Шульманом визначається як «відносно цілісна сукупність думок, вірувань, навиків духу, яка створює картину світу та закріплює єдність культурної традиції або якого-небудь товариства» [3, с. 125]. В центрі уваги дослідників ментальності — образ світу, який закладений культурою у свідомість людей окремого суспільства і перетворюється ними спонтанно, здебільшого поза контролем їхньої «буденної свідомості» [1]. Далі ми спираємось на запропонований А. Я. Гуревичем спосіб реконструкції картини світу середньовічної людини за допомогою виділення універсальних категорій культури. Дослідник вважає, що картина світу представляє собою «сітку координат», за допомогою якої люди сприймають дійсність і будують образ світу, що існує в їхній свідомості [2].

Подальший розвиток ідей школи Анналів відбувається в концепціях українських вчених (В. Т. Куєвди, Б. Г. Попова, А. В. Фурмана, М.-Л. А. Чепи, О. М. Лозової, І. Г. Білявського, О. В. Яремчук та ін.), які обґрунтовують сутність ментальності за допомогою категорій культури, які у взаємодії задають цілісний образ світу. При цьому можливості породження смислів, як зазначає Н. В. Чепелева, закладені в здатності

культури інтерпретувати, інтегрувати, упорядковувати основні соціокультурні події, з однієї сторони, а також в здатності особистості засвоювати соціокультурний досвід — з іншої.

Етнічну картину світу ми трактуємо як цілісне бачення світу, характерне для певного народу [8]. Так, картина світу потенційно містить відповіді на вічні питання буття: хто такий я та хто такі ми? Серед кого я існую? Яке моє ставлення до тих чи інших речей? Згідно з концепцією Р. Редфілда дослідження картини світу можливе через інтерпретацію культури, виявлення відтінків, властивих тільки їй, застосування метода емпатії (співпереживання). Оскільки картина світу як втілення ментальності становить складну систему психічної активності, яка забезпечує людині найдоцільніші (узвичаєні) форми забезпечення життєвих потреб, загалом життєдіяльності, тому сприймається людиною як найвища життєва цінність [5, с. 75]. Звернемось до вивчення безпосередньо структури етнічної картини світу. На думку С. В. Лур'є, етнічну картину світу складають етнічні константи та ціннісні домінанти [8]. Етнічні константи представляють собою «категорії, що акумулюють історично накопичений соціальний досвід й у системі яких людина певної культури оцінює, осмислює і переживає світ, зводить у цілісність всі явища дійсності, що потрапляють у сферу її досвіду» [10, с. 65-66]. Тому при вивченні картини світу особлива увага має бути направлена на категорії, в яких описують свою культуру самі її носії. З точки зору О. В. Яремчук «наповнення етнічних констант конкретним змістом реалізується шляхом накладання несвідомого образу (етнічної константи) на певні події, реальні чи вигадані» [14, с. 277]. Таке об'єднання може бути більш чи менш міцним і зберігається доти, доки даний об'єкт може нести потрібне смислове навантаження всередині етнічної картини світу [14]. Люди завжди вкладають в етнічні константи або універсали культури свій особистісний смисл відповідно накопиченому життєвому досвіду. В результаті в їх свідомості картина людського світу отримує особистісне забарвлення і виступає у якості їх індивідуального образу світу [10]. Уточнимо, що образ світу особистості ми розглядаємо як суб'єктне, динамічне утворення, що постійно зазнає певних смислових трансформацій, тоді як картина світу — більш статична змістова сторона образу світу, закладена в ментальності особистості та соціуму. Тобто етнічний образ світу як суб'єктний варіант етнічної картини світу представляє собою сукупність уявлень, знань, установок, схильностей, засвоєних і виявлених у процесі етнізації суб'єкта, співвідносний не з індивідуальною життєдіяльністю, а з індивідуальним засвоєнням соціальних форм життєдіяльності [7].

До етнічної картини світу, крім етнічних констант та ціннісних домінант, ми вбачаємо доцільним віднести етнічну ідентичність. Етнічна ідентичність представляє собою «результат когнітивно-емоційного процесу самовизначення індивіда стосовно приналежності до певного етносу» [11, с. 239-240]. Становлення етнічної ідентичності може бути розглянуте як процес нарративної ідентифікації. В такому випадку нарративна ідентифікація — це контекстуальне застосування етнокультурних ціннісно-смислових рамок інтерпретації життя, що реалізується в процесах екстеріори-

зації та інтеріоризації наративної творчості [14]. Тобто факт застосування етнофором засвоєних в процесі соціалізації етнічних констант та ціннісних домінант свідчить про наявність сформованого етнічного образу світу. О. В. Яремчук вказує на тенденції міфологізації етнічної ідентичності, основні риси якої проявляються у: 1) міфологізації мови як основного елементу збереження етнічної ідентичності; 2) відродженні язичництва, первісних міфів; 3) психологічній ідентифікації з видатними постатями національної культури, що, у свою чергу, є здебільшого зміфологізованими; 4) сакралізації етнічної території [13].

Значущу роль у формуванні етнічної картини світу відіграють видатні особистості-пасіонарії, чий образи світу у своїх найгостріших проявах відповідають викликам часу та уособлюють собою кращі зразки ментальності народу. Привнесення авторами-міфотворцями нових смислових змістів до етнічної картини світу збагачує її та сприяє розвитку образу світу особистості, що має взаємодетермінуючий характер. Наприклад, класичним уособленням української ментальності є кобзар Т. Г. Шевченко. Його рефлексія над власним національним буттям покладена в основу української державності.

Дослідження змісту етнічної картини світу українців, на наш погляд, має ґрунтуватися на методі категоріального синтезу, сутність якого полягає у: «а) початковому виокремленні найуніверсальніших категорій, які у різних аспектах і ракурсах характеризують психокультурне явище; б) побудові категоріального «каркасу» або матриці; в) проведенні синтезу змістових інтерпретацій відповідних категорій» [12, с. 37].

На етапі виділення найуніверсальніших категорій української ментальності ми звернулися до пошуку етнознаків. У якості етнознаків українців нами були відібрані наступні зображення: хата, поле, засіяне житом, калина, козак, чорт, герб України, Т. Г. Шевченко, українка. Далі наводяться трактування етнознаків зі словника символів [9]. Хата — символ Всесвіту; батьківщини, рідної землі; безперервності роду; тепла, затишку; святості; добра і надії; материнської любові; захисту і допомоги. Жито - символ життя; плодючості, достатку; здоров'я, щастя; символ неперервності роду, етнічної свідомості, духовності українців. Жито — одна із найдавніших злакових культур на Землі. Зерно, колосся, снопи, хліб стали ритуальними, символічними ще з часів Трипільської культури. Праукраїнці, одвічні хлібороби, розглядали жито як основу життя. Калина — символ вогню, сонця; неперервності життя, роду українців; України, батьківщини; дівочої чистоти й краси; вічної любові, кохання, вірності; гармонії життя та природи; материнства; плодючості; символ нескореності та стійкості; українського козацтва; незрадливої світлої пам'яті; єдності нації; потягу до своїх традицій, звичаїв. «Без верби й калини — нема України», — каже народна мудрість. Козак — символ України, її одвічної боротьби за волю та незалежність; мужності, лицарства, самопожертви, героїства. Чорт є значною амбівалентною фігурою українського фольклору. В образі чорта поєдналися уявлення людей про духовного вчителя, радника, хранителя та помічника (Даймон Сократа) та злого духа, що чинить людям капості, але

якого можна перехитрити (чорт М. В. Гоголя). В аналітичній психології Чорт розглядається як проекція тіньових вмістів несвідомого особистості. На шляху індивідуації найбільш плідною вважається творча взаємодія людини зі своїм темним началом. Герб України — символ української державності. Тарас Григорович Шевченко — символ України; цілого народу, його плоті і крові; голосу України; істинно народного поета; божого пророка для України; перемоги українського народу над фізичним і духовним кріпацтвом; нездоланності України; невмирущої слави, віщого поклику, слова; таланту і генія українського народу; Кобзаря — співця народної долі. Поет був втіленням високого патріотизму, любові до батьківщини та трудового народу. Українка, вбрана у вишиванку з вінком на голові уособлює собою душу України. Зокрема, вишиванка — символ здоров'я, краси, щасливої долі, родової пам'яті, порядності, чесності, любові, святковості; оберіг. Вінок - символ слави, перемоги, святості, щастя, успіху; скорботи, смерті; могутності, миру; Сонця; влади; цнотливості, молодості, дівочства. Коса дівоча — символ глибокого духу дівочої цнотливості; символ дівування; охайності, чистоти, чепурливості; краси; внутрішнього ества, природної потреби краси і честі українки. Як відомо, у багатьох міфопоетичних системах волосся символізувало радість життя, духовний розвиток, плодючість.

Для актуалізації змістового наповнення етнознаків в картині світу українців ми провели візуальний асоціативний експеримент. Вибірка складалась з 90 студентів 4 та 5 курсів за спеціальностями психологія, історія та художньо-графічне мистецтво. Стимульний матеріал представляв собою 8 кольорових картинок, які відбивають традиційну українську ментальність. Досліджувані отримували наступну інструкцію: «Зараз Вам будуть продемонстровані деякі зображення. Будь-ласка, запишіть всі асоціації, які викликають у Вас дані зображення. Довго не розмірковуюйте, на споглядання кожного зображення у Вас є тільки одна хвилинка».

Результати дослідження для подальшого аналізу ми занесли до категоріальної матриці етнічної картини світу українців (табл. 1). При побудові категоріальної матриці ми спиралися на запропоновані Б. Поповим змістові компоненти ментальності, а саме: а) національний дім (сімейно-родинні зв'язки, спільна територія мешкання і рідна земля, національний одяг, їжа, житло, господарський уклад життя); б) духовна культура народу (мова, музичний і словесний фольклор, національні риси характеру, звичаї, традиції, література, мистецтво, віросповідання); в) історична доля народу (потреба зберегти себе як народ, можливість відчувати свою приналежність до рідного народу, факти національної кривди, соціальні конфлікти, стихійні лиха тощо) [4, с. 31-33]. В свою чергу, до історичної долі народу ми додали факти національної гордості (специфічні етноресурси, які допомагають зберегти національну ідентичність).

При обробці результатів візуального асоціативного експерименту був врахований досвід ідіотетичного підходу щодо аналізу асоціацій [6]. Змістове наповнення категоріальної матриці етнічної картини світу українців було реконструйовано за допомогою наступних етнознаків: житло, сімей-

но-родинні зв'язки (хата, калина); спільна територія мешкання і рідна земля (прапор); національний одяг (українка); господарський уклад життя (хата); українська мова (переважно мова, на якій писалися асоціації); музичний і словесний фольклор (козак, калина, Т. Г. Шевченко, чорт, українка); традиції (чорт, українка); національні риси характеру (Т. Г. Шевченко); потреба зберегти себе як народ (козак, прапор, герб); можливість відчувати свою приналежність до рідного народу (герб, українка); факти національної кривди (Т. Г. Шевченко); факти національної гордості (герб).

Таблиця 1

Категоріальна матриця етнічної картини світу українців

Національний дім	Духовна культура народу Мова: українська	Історична доля народу
Житло, сімейно-родинні зв'язки: дім — родина — Україна, «Садок вишневий коло хати», калина, тепло, затишок, спокій		Потреба зберегти себе як народ: козацтво, боротьба за свободу, подвиги, Запорізька Січ, державна символіка (прапор, герб, гімн)
Спільна територія мешкання і рідна земля: Україна, земля, поля пшениці, хліб, врожай, багатство, свобода, життя	Музичний і словесний фольклор: думи, козак Мамай, кобза, бандура, калина — чистота, дівочість, кров, кохання, «без калини — нема України», «одна калина за вікном», українка — чистота, відвертість, хитрість, природність, домашнє вогнище, кохання, жіночність, ніжність, Т. Г. Шевченко «Кобзар», М. В. Гоголь «Вечори на хуторі поблизу Диканьки»	Можливість відчувати свою приналежність до рідного народу: патріотизм, національна ідея, національна ідентичність, єдність
Національний одяг: вінок з квітів, вишиванка	Традиції: Новий рік, Різдво, вечорниці, вродження, Івана Купала	Факти національної кривди: кріпацтво, заслання та перебування у тюрмі Т. Г. Шевченка
Господарський уклад життя: праця, господарство (кури, корова, свиня)	Національні риси характеру: відвертість, мужність, патріотизм, воля, нескореність, справедливість, незалежність	Факти національної гордості: віра, надія, воля, свобода, незалежність, патріотизм, національна ідея, єдність народу, сила, боротьба, перемога над ворогом, традиція, герої, суверенітет

Проведення синтезу змістових інтерпретацій отриманих результатів здійснюється в рамках структури етнічної картини світу, яка включає в себе етнічні константи, ціннісні домінанти та етнічну ідентичність. Як

можна побачити з табл. 1, змісти етнічної картини світу складають категорії, пов'язані з ключовими етапами державотворення України. Так, в результатах досліджуваних простежується доба козацтва XVII ст. (потреба зберегти себе як народ) та відродження української писемності в XIX ст. (фольклор). Отримані дані не випадкові, адже саме в ці історичні періоди відбувалось піднесення української державності. Державна символіка в етнічній картині світу виконує функцію об'єднання народу та виступає індикатором життєздатності нації. Зафіксовані позитивні смисли, які свідчать про потребу збереження етнічної ідентичності, дозволили нам виділити категорію факти національної гордості. Архетип дому об'єктивує зв'язок дім — родина — Україна та репрезентує ціннісні домінантні життя, свободи і багатства. Вислів «без калини — нема України» свідчить про панівну роль жінки в українському суспільстві. Серцевину духовної культури народу складають думи, твори Т. Г. Шевченка та М. В. Гоголя. Велике значення творчості Т. Г. Шевченка для українців полягає в тому, що він розв'язує низку питань, які стосуються формування етнічної ідентичності та національного характеру українців. Його кріпацтво, заслання та перебування у тюрмі стає символом страждань цілого народу. Також доречно назвати М. В. Гоголя, адже він змальовує душу українського народу в царині традицій і містики.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, отримані дані свідчать про можливість реконструкції етнічної картини світу українців за допомогою візуального асоціативного експерименту. Актуалізація картини світу у респондентів сприяє активізації національної свідомості, а отже може виступати консолідуючим фактором. Прикладним аспектом запропонованої ментальної структури картини світу є можливість її застосування при дослідженні психологічних особливостей етнокультурних моделей картини світу різних етносів. Перспективи подальших наукових пошуків ми вбачаємо в необхідності вироблення інструментарію для дослідження сучасних процесів трансформації картини світу.

Список використаних джерел і літератури

1. Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов»/ А. Я. Гуревич. — М.: Наука, 1993. — 240 с.
2. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры/А. Я. Гуревич. — М.: Искусство, 1972. — 318 с.
3. Гуревич П. С. Ментальность как тип культуры/П. С. Гуревич, О. И. Шульман // Философ. науки. — 1995. — № 2-4.
4. Життя етносу: соціокультурні нариси/ Б. Попов, В. Ігнатов, М. Степико та ін. — К.: Ли- бідь, 1997. — 240 с.
5. Куєвда В. Т. Психологічні ретроспекції української етнокультурної моделі: монографія / В. Т. Куєвда, Т. В. Ковтунович; ред. М.-Л. А. Чена; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. — К., 2013. — 103 с.
6. Лінецька О. О. Особистий міф як варіативна частина образу світу особистості/О. О. Лінецька // Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Збірник наукових праць. Серія 12: Психологічні науки. — К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. — № 2 (47). — С. 174-181.

7. Лозова О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу: монографія/ О. М. Лозова. — К.: Видавничий Дім «Слово», 2011. — 176 с.
8. Лурье С. В. Историческая этнология: учебное пособие для вузов / С. В. Лурье. — М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2004. — 624 с.
9. Словник символів/ Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І. та ін. — К.: Народознавство, 1997. — 156 с.
10. Степин В. С. Культура /В. С. Степин//Вопросы философии. — 1999. — № 8. — С. 61-71.
11. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Аспект Пресс, 2006. — 368 с.
12. Фурман А. В. Психокультура української ментальності / А. В. Фурман. — Тернопіль: Економічна думка, 2002. — 131 с.
13. Яремчук О. В. Актуалізація етнокультурного міфотворчого потенціалу студентів-гуманітаріїв: навчально-методичний посібник/ О. В. Яремчук. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. — 234 с.
14. Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості: моногр./О. В. Яремчук. — Одеса: Фенікс, 2013. — 431 с.

References

1. Gurevich A. Ya. Istoricheskiy sintez i Shkola «Annalov». — М.: Nauka, 1993. — 240 s.
2. Gurevich A. Ya. Kategorii srednevekovoy kulturyi. — М.: Iskusstvo, 1972. — 318 s.
3. Gurevich P. S., Shulman O. I. Mentalnost kak tip kulturyi// Filosof.nauki. — 1995. — № 2-4.
4. Zhyttia etnosu: sotsiokulturni narysy/ B. Popov, V. Ihnatov, M. Stepyko ta in. — К.: Lybid, 1997. — 240 s.
5. Kuievda V. T. Psykholohichni retrospektsii ukrainskoi etnokulturnoi modeli: monohrafiia / V. T. Kuievda, T. V. Kovtunovych; red. M.-L. A. Chepa; NAPN Ukrainy, In-t psykholohii im. H. S. Kostiuka. — К., 2013. — 103 с.
6. Linetska O. O. Osobystyi mif yak variatyvna chastyna obrazu svitu osobystosti//Naukovyi chasopys natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova: Zbirnyk naukovykh prats. Seriia № 12: Psykholohichni nauky. — К.: NPU imeni M. P. Drahomanova, 2015. — № 2 (47). — S. 174-181.
7. Lozova O. M. Metodolohiia psykhosemantychnykh doslidzhen etnosu: monohrafiia/ O. M. Lozova. — К.: Vydavnychiy Dim «Slovo», 2011. — 176 s.
8. Lure S. V. Istoricheskaya etnologiya: uchebnoe posobie dlya vuzov. — М.: Akademicheskii Proekt: Gaudeamus, 2004. — 624 s.
9. Slovnyk symboliv/ Potapenko O. I., Dmytrenko M. K., Potapenko H. I. ta in. — К.: Narodoznavstvo, 1997. — 156 s.
10. Stepin V. S. Kultura //Voprosy filosofii. — 1999. — № 8. — S. 61-71.
11. Stefanenko T. G. Etnopsihologiya / T. G. Stefanenko. — 4-e izd., ispr. i dop. — М.: Aspekt Press, 2006. — 368 s.
12. Furman A. V. Psykhokultura ukrainskoi mentalnosti / A. V. Furman. — Ternopil: Ekonomichna dumka, 2002. — 131 s.
13. Yaremchuk O. V. Aktualizatsiia etnokulturnoho mifotvorchoho potentsialu studentiv-humanitariiv: navchalno-metodychnyi posibnyk/ O. V. Yaremchuk. — Kirovohrad: Imeks-LTD, 2012. — 234 s.
14. Yaremchuk O. V. Psykholohiia etnokulturnoi mifotvorchosti osobystosti: monohr./O. V. Yaremchuk. — Odesa: Feniks, 2013. — 431 s.

Линецкая Ольга Александровна

аспирантка кафедри соціальної та прикладної психології
ОНУ імені І. І. Мечникова

**МЕНТАЛЬНА СТРУКТУРА ЕТНІЧЕСКОЇ КАРТИНИ МИРА
УКРАЇНЦЕВ (НА ПРИМЕРЕ СТУДЕНТОВ ЮГА УКРАЇНИ)**

Резюме

В статті представлена ментальна структура етнічної картини світу, яка включає в себе етнічні константи, ціннісні домінуючі та етнічну ідентичність. Актуалізація картини світу українців здійснюється шляхом проведення візуального асоціативного експерименту. Зміст етнічної картини світу українців було представлено категоріальною матрицею. Аналіз категорій картини світу дозволив виділити категорію факти національної гордості.

Ключові слова: ментальність, етнічна картина світу, етнічні константи, етнознаки, етнічна ідентичність.

Linetska Olga Oleksandrivna

postgraduate student at the Department of Social and Applied Psychology
Odessa I. I. Mechnikov National University

**THE MENTAL STRUCTURE OF UKRAINIANS ETHNIC PICTURE OF
THE WORLD (UNDER THE EXAMPLE OF STUDENTS FROM
SOUTHERN PART OF UKRAINE)**

Abstract

The article proves the mental structure of ethnic picture of the world which includes ethnic constants, values dominants and ethnic identity. The ethnic picture of the world is regarded as a holistic vision of the world that is typical for certain nation. The research of the semantic filling of ethnic picture of the world is held by visual associative experiment. In processing the results we used the method of categorical synthesis the essence of which consists in: a) the initial singling of the most flexible categories which in various aspects and perspectives characterize the psycho- cultural phenomenon; b) the categorical «frame» or matrix building; c) conducting the synthesis semantic interpretation of the relevant categories. The obtained data form the basis of categorical matrix of Ukrainians ethnic picture of the world, the components of which are the national house, the spiritual culture and the historical destiny of the nation. The analysis of the categories of the picture of the world allowed to allocate the category «the facts of national pride».

Actualization the respondents picture of the world promotes the activation of national consciousness, and therefore can serve as a consolidating factor. The applied aspect of proposed mental structure of picture of the world is the possibility to apply it into the research the psychological characteristics of ethnic and cultural models of different ethnicities picture of the world. The prospects of further research we see in necessity to develop the instruments to research the modern processes of picture of the world transformation.

Key words: mentality, ethnic picture of the world, ethnic constants, ethnic signs, ethnic identity.

Стаття надійшла до редакції 2.09.2015